

ՎԱՆԱՐՇ Ե. ՊԱՐԹԵԱՅ ԹԱԳԱՒՈՐԸ

ՆԱԽԱՀԱՅՐ

ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆՑ

— — —

Պարթեական տարրը հայ ցեղի մէջ. — «Մամ. գում» ամսուամ մասին եղած չորս տարրերը ստուգաբանութիւնը. — Վաղարշ, Պարթեւաց թագաւոր, է մահապետ հայ սպարապետաց. — Պատմաճ. Մամիկոնեանց բարեկամութեամբ՝ հայրապետաց՝ և գոտութեամբ՝ արքունեաց հետ. — Վերականգնումը թատերական պատմութեամբ զահագործել Պարթեւաց.

Պարթեական տարրը, հայ ցեղի մէջ, ամենէն ազդեցիկն եղած է, սկսեալ Գ. դարէն մինչեւ անոր զարթելէն ի Յունաստան։ Եւ այս ոչ այն պատճառաւ որ հայ թագաւորներն և հայրապետները պարթեական արիւնէն էին, այլ նաեւ, ինչպէս պիտի ջանանք ցոյցնել սոյն բանաստեղծութեան մէջ, Հայոց զինուորական ցեղն ալ նոյն ծագումէն էր։ Այսպէս թէ՛ քաղաքականութեան, թէ՛ կրօնքի և թէ՛ պատերազմի մէջ՝ Պարթեւները կ'առաջնորդէին Հայոց։ Եւ այս ազգին կը պատկանի, ժառանգութեան իրաւունքով, այն փառքը՝ որ Պարթեւներու անունը կը շրջապատէ։

Այս գաղափարը՝ թէ Ս. Լուսաւորչի և Մամիկոնեանց տոհմը մի և նոյն ծննդաբանութիւնն ունէին, և թէ աւելի ազնուական էին քան Հայոց վրայ իշխող ընտանիքը, ըլլալով հարազատ ներկայացուցիչ արշակունեաց առաջին ճիւղին, որ տիրած էր երբեմն բովանդակ Ասիոյ, և ունենալով իրենց նախահայր՝ Վաղարշ Ե. (209-216) Պարթեւաց վերջիններ թագաւորը, յանդուգն պիտի երեւի թերեւ, նոյն իսկ

իրեւ պարզ ենթադրութիւն, բայց բազմաթիւ պարագայներ զայն կը ներկայացնեն հաւանականութիւն մը, որ թերեւս առաջնորդ ըլլայ, ապագային մէջ, կարելի որ յայտնութիւններ ընելու նոր փաստերու վրայ հիմնուած։

*

Մամգոն անուան մասին՝ երեք կարծիքներ կը ճանչնանք։

Միջայէլ Փորթոզալ փաշա՝ առարկութիւն մը չունի՝ Մամիկոնեանց ճնական ծագման զրոյցին դէմ։

«Ճննացիք զՄողուս կոչէն Մամգոն՝ ուրում նմանի յոյժ Մամիկոն կամ Մամգոն»։

Նորագոյն ուսումնասիրութեան մը մէջ՝, ընդհակառակն, նկատելով որ Մամիկոնեան՝ Վասակ, Վարդան, և այլն, զուտ իրանեան անուններ են և ճնականի ոչ մէկ հետը չկայ, կ'ընդունուի Մամիկոնեանց «իրանեան» ծագումը. լեզուաբանական վերլուծումը յիշուի աւանդութեան թշնամի կը հանդիսանայ։

Գիշ յետոյ լոյս տեսաւ «Բանասէր» հանդէսին մէջ Մ. Յ. Անանիկեանի մէկ յօդուածը Մամիկոնեանց ծագման վրայ։

«Եսթերի գրքին Ա. Գլուխին 14 և 16 համարներուն մէջ Մովսէսեան անունը կը գտնենք՝ որ յայտնապէս մեր ազգային պատմութեան Մամիկոնն է։

Այս անձը . . . մին է եօթ իմաստուն իշխաններէն, որոնք Պարսից և Մարաց թագաւորին առջեւ կը կենային և երկրին սովորութեանց և օրէնքներուն հմուտ էին։ Երբ Ահասուերոս (Գաւրգսէս)՝ Վաշթի՝ թագուհին իր անհլու վարմունքին համար պատժելու մասին խորհուրդ կը հարցնէ՝ Մովսէսեան է որ կը պատասխանէ»։

Ասոնց վերայ կարելի է չորրորդ ստուգաբանութիւն մ'աւելցնել։

1. Հմմտ. իր ուսումնասիրութիւնը Եղիշէի վրայ՝ «Եղիշէի վարդապետի վանք վարդանայ և Հայոց պատերազմի և քննադատութիւնը Միջայէլ փաշայի փորձութեամբ» Վենետիկ, 1903։

2. «Իւզանդի Մամիկոնեանները» Վենետիկ 1904։

3. Բանասէր, 1904, (Յուլ. Ոգ. Թիւ 7-8)։

4. Արտաշէս, ըստ Աստուածաշնչի հայ թարգմանութեան։

5. Արթիւն, ըստ հայ թարգմանութեան։

Հնդկիկներու մէջ Մանգու մարդասպան վիթխարի դեռ մ'է։ Այսպէս քայտոքեան զրոյցներու մէջ, — որոնց զաղդրական թարգմանութիւնը կը ճանչնանք, — կ'ըսուի։ « Բամբրիշնը և գոմէշը Մանգոն էին. իշխանուհին՝ էգ Մանգոն, և գոմէշը՝ արու Մանգոն, որ, մարդիկներ ուտելու համար, ծպտեր էին »։ այս առթիւ կը ծանուցուի՝ թէ Մանգոն է « démon gigantesque, les Rakchasas de l'Inde ».

Արդ ի՞նչ կար աւելի բնական քան թէ՛ պատերազմական ցեղ մը, որուն արուեստն ու ժառանգութիւնն՝ էր մարդիկ ջարդել, արհաւիրքի այդ ոգիներէն սերած համարէր ինքզինք՝ կամ անոնց անուամբ ուզէր յորջորջուի։

Տեսանք թէ Մամիկոնեանց « իրանեան » կամ, աւելի անձուկ, « պարսկական » ծագումը, (ինչպէս կը սահմանափակէ Անանիկեան) ի՞նչ պատճառներու վրայ հիմնուէ։ Կ'անցնինք արդ ցուցնելու թէ Պարթեւ էին անոնք՝ և սերունդ Վաղարշ Ե.ի « արքայից արքային »։

*

Երբ Արտաշիր Սասանեան յաղթեց Արտաւան Դ.ի, որ էր Վաղարշ Ե. Թագաւորի որդին, ասոր գերդաստանը փախաւ Հայաստան։ Այս կէտը անտարակուսելի կ'ընեն օտար պատմիչներ։

Չոնարաւ կ'ըսէ. « Վերջին (արքայ Պարթեւաց) եղեւ Արտաւան, զոր պարտէր այս Արտաշիր երեքուրեք պատերազմօք։ Ապա դիմեաւ ի Հայս՝ ի պարտութիւն մատնէր ի Հայոց, ի Մարացն և որդւոցն Արտաւանայ՝ »։

Դիոն Կասիոս. « Այս Արտաշիր Պարսիկ՝ յորժամ յաղթեաց Պարթեւաց երկուրեք պատերազմօք, և սպան զԹագաւոր նոցա զԱրտաւան . . . ի Հայս յարձակէր, ուստի մերժեաւ ի բնակչաց անտի, և ի Մարաց և յորդոց Արտաւանայ որ զաշնաւորք էին նոցա, դարձաւ ի փախուստ »։

Աստի յայտնապէս կը հետեւի թէ Արտաւանի գերդաստանը՝ իր ապաւենը Հայաստանի մէջ փնտռած էր։

Պէտք է դիտել նաեւ որ խոսքով էր եղբայր Արտաւան Դ.ի, վասն զի

1. — Պրոկոպիոս մեզ կ'իմացնէ՝ թէ նա որդին էր Պարթեւաց Վաղարշ Թագաւորին, որ էր հայր Արտաւանայ.

« Աղեքսանդր, որդի Մամեայ, Թագաւոր եկաց Հոռմայեցւոց։ Եւ յայնժամ մի ոմն Թագաւորացն Պարթեւաց՝ զեղբայր իր զԱրշակ կարգէր արքայ Հայոց »։

Տաշեան, ձեռագրական պակաս մ'ենթադրելով, այդ խօսքը մեծն վաղարշական վրայ կը հասկնայ։ Բայց ժամանակագրական հակառակ փաստ մը տրուած է մեզ Պրոկոպիոսէն. « Աղեքսանդրի՝ Մամեայ որդւոյն ժամանակ։ Հ. Գաթրճեան, Հ. Սարգսեան խոսքով Մեծի վրայ կ'աւնուն այդ խօսքը. Արշակ անունը, ի հարկէ, այստեղ հասարակաց տիտղոսն է Պարթեւ Թագաւորացոյնց։

Ուրիշ եղելութիւն մը՝ դեռ աւելի կը հաստատէ՝ թէ Մեծն խոսքով Արտաւան Դ.ի եղբայրն էր։

2. — Հայոց Պատմութեան մէջ՝ Մեծն խոսքով միշտ կը նկատուի Վաղարշ անուամբ Թագաւորի մը որդին. այս Վաղարշը Հայոց Թագաւոր չէր կրնար ըլլալ. վասն զի օտար պատմիչներէ ծանօթ է արդէն՝ թէ խոսքովէն առաջ, Կարակալայի ժամանակ, Հայաստանի վրայ կ'իշխէր Սանատրուկ, որուն յաջորդեց Տրդատ Բ, և ասոր՝ խոսքով Մեծն։ Արդ ի՞նչպէս հայ անդուծիւնը մեկնել կարելի է, եթէ չենթադրենք թէ Մեծն խոսքով էր որդի Պարթեւաց Վաղարշ Ե. (209-216) Թագաւորին, որուն որդին էր և Արտաւան Դ.։

3. — Յունարէն Ագաթանգեղոսը՝ յայտնապէս և երկիցս զխոսքով կը կոչէ եղբայր Արտաւանայ։

Սա կէտը , թէ խոսքով Ա. իր եղբայրներէն սպաննուեցաւ , արդէն ապացուցուած է Գութշմիդէ , Գելցերէ :

Այսպէս Եղիշէ կ'ըսէ .

« Նախնին մեր Տրդատիոս յիշելով զառաջին սէրն ձեր , որ ի տղայութեան փախուցեալ ի հայրասպան (հը հայրը սպաննող) մարդախողխող հօրեղբայրցն իւրոց ապրեալ մնաւ յերկրիդ Յունաց » :

Ազաթանգեղոս կ'ըսէ .

« Առնոյր (Անակ) զթագաւորն մեկուսի , նա և եղբայր իւր հարազատ՝ իրրու ի պատճառս ինչ զրօսանաց , իրրու խորհուրդ ինչ խորհելոյ ընդ նմա . և զսուսերսն պողովատիկս րկրաքամեաւ ունեիկն , յանկարծ յեղակարծումն ժամանակի զէնս վերացուցեալ՝ զթագաւորն դիաթաւալ յերկիր կործանեիկ » :

Թէ սպաննողները երկու հոգի էին ոչ միայն յայտ է անկից որ Անակայ հետ կը յիշուի « նաեւ եղբայր իւր հարազատ » , այլ վասն զի բայերը կը շարունակեն միշտ յետոյ յոգնակի դէմքով գործածուի :

Դիտելի է դարձեալ

1. — Հայ աւանդութիւնը Պարթեւաստանէն փախած կը դնէ զխորտով սպաննողները , և յիրաւի օտար պատմիչներ նոյնը կ'ըսեն Արտաւանի տոհմին համար :

2. — Եղբայրասպանութեան իրական պատճառը ի յայտ կու գայ : Արտաւանի տոհմը , — իւր գահը ձեռք բերելու աւմէն յոյս կորսնցնելով , և միանգամայն ծանր զգալով իրեն գոռզութեանը՝ արշակունի երկրորդական ճիւղի մը՝ Հայոց թագաւորներուն՝ ստորակարգեալ մնալ , և միանգամայն հրապուրուած Արտաշիրի քաղաքականութենէն՝ — որ պէտք էր ամէն միջոց ձեռք առնուլ երկու պարթեւ թագաւորական ընտանիքները իրարու հետ զբոսեցնելու համար , Արտաւանի ընտանեաց՝ երկրորդ գահը՝ Հայաստանի խոստանալով , — Արտաւանի տոհմը ուրեմն , յետ հասարակաց թշնամոյն երկուդէն ազա-

տելու՝ փորձած է գոնէ արշակունի երկրորդական գահը ձեռք բերել Հայոց վրայ իշխելով : Բայ աստի կարելի չէ խոսքովի կենաց դէմ եղած դաւադրութեան՝ լուրջ և զրոյցի կերպարանքէն հեռի գտնուող պատճառ մը գտնել :

Ահա թէ ինչպէս անհրաժեշտ կերպով իրարու հետ կը հանգուցուին հայ և օտար աւանդութիւնք , խոսքովի դաւաճանները նոյնացնելով պարթեւ գաղթականներուն հետ :

Քայլ առ քայլ յառաջելով՝ թրեւս կարելի ըլլայ անոնց անուրեւր անգամ և իրենց Հայաստանի մէջ թողած տոհմերը գիտնալ , Հանրածանօթ է գիտնոց թէ , ըստ Գութշմիդի , որուն կարծիքը կ'ընդունի և Գելցեր , Ս. Գրիգոր՝ Տարօնոյ քրմապետի որդին էր և թէ այդ քրմապետը , եղբայր խոսքովի , իր սպանողն եղաւ . իր այս գաղափարին շարժառիթն այն է թէ թագաւորի եղբայրը քրմապետ էր ծննդեան իրաւամբ (սմմա . Մաժան) և Տարօն , Հայաստանի կրօնական կեդրոնը , Ս. Լուսաւորչի ընտանեկան կալուածքը կը համարուէր . իսկ թէ այդ քրմապետը Անակ կը կոչուէր կամ ոչ , դա երկրորդական խնդիր է , կարեւորագոյնը՝ գործն ըլլալով և ոչ անունը :

Բայց խոսքովէն մինչեւ Ս. Լուսաւորչի երեւումը ժամանակի ընդարձակ շրջան մը կայ , կազմուած Տրդատ Բ. թագաւորութենէն , և Տրդատ Գ. ի գահակալութեան առաջին տարիներէն . ուստի նաեւ Արտաւանայ որդոց Հայաստան գաղթելէն մինչեւ Ս. Լուսաւորչի երեւումը կրնային շատ դէպքեր և փոփոխութիւններ պատահած ըլլալ անոնց ընտանեկան պատմութեան մէջ :

Այս անուղակի դիտողութենէն յետոյ անցնինք բուն խնդրոյն , հետեւելով իրողութեանց ընթացքին : Արտաւանայ եղբայրներուն անունը գտնելու համար՝ հարկ է դիմել Հայոց պատմութեան . թագապահանջի դերը , զոր հանգամանքները ընծա-

յած էին իրենց, առաջնորդող թելը պէտք է ըլլայ:

Պատմութիւնը երկու անձնաւորութիւն կը ներկայացնէ այդ նկարագրին համապատասխանող. Անակ, որ յանուանէ կը յիշատակուի իրեն խոսրովի ապանկող, և Արտաազգ, որ ըստ Տրեքելլիոս Պոլլիոնի («Վաղերիանոս հայր և որդի» էջ 525) հաւածեց Հայաստանէն իր օրինաւոր թագաւորը՝ Տրդատ Գ-ը, և առանձին կուսակցութեան մը գլուխն էր. — ինքն եւս, ըստ Գոթթմիդի, ըլլալով ապաննող խոսրովայ:

Հայաստանը, Գ դարուն, երկու մասի բաժնուած էր. ազգին մի մասը՝ Հոռվմայեցւոց կը հակէր, միւսը՝ Պարսից. առաջիններուն ընտրելին էր Տրդատ Գ, երկրորդներունը՝ Արտաազգ: Ի հարկէ այս վերջինը պէտք էր արքայական ցեղէ ըլլալ, և իր իրաւունքներն ունենալ՝ ազգին մեծամասնութիւնը իրեն կողմակից ունենալու համար: Ազգի մը մէջ, որ այնքան վրէժխնդիր էր տիրողներու ժառանգականութեանը, Արտաազգի յաջողութիւնները անմեկնելի պիտի մնան, եթէ ի ծնէ բարձր բաղդի մը սահմանուած չըլլար: Արիթմէն ճննելու թէ Արտաազ Դ-ի այն որդիները, որ Հայաստան փախան, յանուանէ յիշատակուած չնն պատմութեան մէջ, մին իրեն Անակ, նահապետ Հայոց հայրապետական տոհմին, միւսը՝ իրեն Արտաազգ, նահապետ Մամիկոնեանց տոհմին, հետեւաբար այս երկու ընտանիքներն եւս Վաղարշ Ե.էն չնն սերի:

Ս. Լուսաւորչի տոհմին խնդիրը այնքան դժուարութեանք ենթակայ չէ, կատարելապէս համաձայն ըլլալով ազգային աւանդութեանց, երբ ասոնք լուսաբանութիւն օտար պատմիչներու վկայութեամբ: Եթէ Ս. Լուսաւորչի խոսրովայ ապաննողներէն սերած է, և ասոնք Հայոց թագաւորին եղբայրները պէտք են եղած ըլլալ, և Պարթեւաց թագաւորի՝ (Վաղարշ Ե.ի)՝ որդիները, որովհետեւ խոսրով ալ ասոր որդին էր, անխոտոր պատճառաբանութեամբ կը հետեւի թէ Ս. Լուսաւորչի տոհմը սերած արշակունեաց այն առաջին ճիւղէն՝ որ

պարթեւաց վրայ տիրեց: Մամիկոնեանց պարթեւական ծագումը կարող չէ նոյնպէս ներկայացուիլ իրեն ուղղակի հետեւութիւն պատմական ծանօթ եղելու: Թեանց, բայց գրեթէ բոլոր պարագայները ի նպաստ են այդպիսի ենթադրութեան մը:

*

Պէտք է դիտել Մամիկոնեանց նահապետի գաղթականութեան մասին ընծայուած մանրամասնութիւնը.

1. — Նա Հայաստան կ'ապաւինի Արտաշիրի ժամանակ: Արդ, «իրանեան» արքայական տուն մը ինչ պատճառ ունէր գաղթականութեան, եթէ զայն չտեսնենք՝ նոյն իսկ Արտաշիր յարուցած խռովութեան մէջ:

2. — Աւանդութիւնն ինքնին մեզ կ'իմացնէ թէ Մամիկոնեանց նախնիքները արքունականներ էին՝ ամենամեծ թագաւորութեան մը. և թէ հոն յարուցուած խռովութեանց պատճառաւ փախան:

Ինչ մեծ արքունիք կարող ենք ենթադրել Արտաշիր ժամանակ, — քանի որ չինական առասպել է, — Պարթեւականէն զատ:

3. — Մամիկոնեանց ամբողջ պատմութիւնը՝ Լուսաւորչայ ցեղին հետ այնպիսի կապ մ'ունի, որ առանց մեր ենթադրած ցեղաբանութեան՝ ան խորհրդաւոր գաղտնիք մը կը մնայ:

Մամիկոնեանք միշտ Հայոց հայրապետներու կուսակցութեան նպաստած են՝ իրենց գինեւորական ոյժն և ազդեցութիւնն ի գործ դնելով:

Երբ Հայոց կաթողիկոս մը կ'ամուսնանայ իր շարքը միշտ կամ արքունիքէն է, կամ Մամիկոնեանց ցեղէն:

4. — Թէ՛ Մամիկոնեանք և թէ՛ Ս. Լուսաւորչայ տոհմը՝ իրենց ժառանգութիւն ունին՝ Տարծոյ զաւառը: Ինչպէս կարելի է այս նորօրինակ երեւոյթը մեկնել, եթէ մի և նոյն ցեղէ չենթադրենք զանոնք:

5. — Հայ ազգի մէջ բոլոր ցեղական նշանները ունի վերջաւորութիւնը կը կրեն, միայն ընտանիքները եւս, և կամ այն փոքրիկ և աննշան ցեղերը՝ որ ընտանիքի

համարժէք էին և պատմութեան մէջ քիչ դեր ունին (Արեղեան, Գարեգեան, Արուսեան)։

Արդ ինչ պատճառաւ Մամիկոնեան աշուանաձեւը, Անշուշտ այն պատճառաւ՝ որ իրենց բուն ցեղը արշակունի էր, բայց այդ տիտղոսը թագաւորին յատկացուած ըլլալով, — դիտուի որ՝ մեր հայրապետներն ալ երբէք արշակունի չեն կոչուած, այլ պարբն կամ պոյնտունի, — Մամիկոնեանք՝ զանազանուելու համար, իրենց ընտանեկան, իրենց մերձաւորագոյն նախաօր՝ Մամեղոսի անունով կը կոչուէին։

6. — Մամիկոնեանք Տրդատայ ժամանակ Հայաստան չմտան¹, քանի որ առաջին Մամիկոնեանը Արտաշատը ոչ միայն Տրդատէն յառաջ է, այլ նաեւ ուղարկուած տիտղոսը կը կրէ. հետեւաբար Մամիկոնեանք Հայաստան պէտք են եկած ըլլալ ասելի կանոխ, ինչ որ կը պահանջուէր մեր ենթադրութեան ճշգրտութիւնը ապահովելու համար։

7. — Դիտուի թէ ոչ միայն Մամիկոնեան տոհմը միշտ կապ ունեցած է Լուսաւորայ տոհմին հետ, այլ այս երկու նախարարութեանց նախահայրերը որքան նմանութիւն ունին իրարու հետ։

Մամգուն, Անախի պէս, Արտաշատի ժամանակակից է, և անոր բարեկամ, երկուքն ալ իր խորհրդով՝ կամ օգնութեամբ Հայաստան կու գան։ Բայց նմանութիւնն հոս չաւարտիր։ Տրդատ սպաննել կ'ուզէ նախարար մը. պաշտօն կը խոստանայ անոր՝ որ այս գործը յանձն առնէ։ Մամգուն բարեկամ կը ձեւանայ Սլկունեաց նահապետին, անոր հետ որսի կ'երթայ և զայն կը սպաննէ։ Արդ ասիկա՝ ճիշդ խորհրդու սպանման պարագայները կը յիշեցնէ. բայց որովհետեւ Մամիկոնեանք անգամ մը ճեւատանէն եկած ըսուեցան, — թէ այս զրոյցին շարժառիթն ինչ է, յետոյ պիտի տեսնենք, — պէտք էր նաեւ միւս հանգամանքներն ալ՝ տարբեր ձեւի մը վերածնել։

8. — Դիտուի որ Տարօնի մէջ եղած բոլոր մեծանները պարթեւական են, արշակունի թագաւորները, — գոնէ խոսրովէն, Տրդատէն սկսեալ, — իրենց պաշտամունքները կը կատարեն Տարօնի մէջ, և եօթն անգամ այցելութեան կ'երթան։ Ինչո՞ւ Տարօնի այս կրօնական գերակշռութիւնը, եթէ նա արշակունի գաղթականութեան մը՝ նախկին բնակավայրը եղած չէ։

9. — Արտաւանի գերդաստանը, որուն Հայաստան երթալը հաստատապէս գիտենք օտար պատմիչներէ, բնականաբար իրենց համար գաւառ և բնակարան պիտի ստանային։ Արդ Այրարատէն յետոյ՝ Տարօն կը համարուէր մեծագոյն և կարեւորագոյն նահանգը, և գիտենք իսկ խորենացիէն որ երբ Վաղարշակ հեռացնել կ'ուզէր արքունիքէն իր որդիները, զանոնք կը ղրկէր Հաշտենից գաւառ, — սահմանակից Տարօնի, — և անշուշտ իրենց պատուաւոր պաշտօնը պիտի ստանային²։ արդ Մամիկոնեանք թէ բնակավայրը, թէ պաշտօնը կը համապատասխանեն ճշգիւ անոնց՝ զոր խոսրով պէտք էր տուած ըլլալ՝ Արտաւանայ որդիքներուն։

10. — Վերջապէս օտարագրի հեղինակներու վկայութիւնը մեզ կը ստիպէ Մամիկոնեանց պարթեւական ծագումը հաստատելու։

Ըստ Տրեքեղդիոս Պողոտին՝ Տրդատայ Գ.ի յաջորդեց Արտաշատը մը, որ հակառակ կուսակցութեան մը զուլան էր, և Պարսից կողմը կը հակէր։

Ո՞վ էր այս Արտաւագը։

Այդ դարուն՝ մէկ Արտաւագ կը ճանչնանք, զոր խորենացի Մանգակունի կը կոչէ, իսկ Բուզանդ և Ագաթանգեղոս՝ Մամիկոնեան, ըստ Գուրջմիդի՝ այդ Արտաւագն է որ խոսրով սպաննեց, ըստ Ագաթանգեղոսի՝ նա է ընդհակառակն, որ զՏրդատ ազատեց, Մենք Գուրջմիդի և Հ. Ալիմանի կարծիքը աւելի հաւանական կը համարենք քան Ագաթանգեղոսինը, որովհետեւ օտար պատմիչն միաձայնութիւնը ոչ միայն թշնամի կը համարի զԱրտաւագը Տրդատի Գ.ի, այլ և անոր գահը

1. Հմմտ. « Բուզ. Մամ. »։

գրաւած, և անոր նամակներն անգամ աւանդած է (Տե՛ս Տաշ. Ագ.)։ Մամիկոնեանք, վերջին դարերու մէջ, այնքան արշակաւորի է տիրապէրի համարաւ ունէին, որ անտեղի կը թուէր իրենց նահապետին վըրայ՝ թագապահանջի արտա զնել, և այն պատճառաւ անշուշտ պատմութիւնը կերպարանափոխուեր է ճիշդ հակառակ դեր մը տալով Արտաւազդի։

Երբորդ մեկնութիւն մ'ալ վերջապէս։ Չենոր Գլակ, որ առասպելապատում մըն է, անտարակուսելի կերպով, բայց որ կրնար ժողովրդական աւանդութիւններ իրեն հիմ ունեցած ըլլալ, Մամիկոնեանք և Լուսաւորչի համացող ըլլալուն նոր փաստ մը կ'ընծայէ՝ նաեւ Լուսաւորչի ցեղը՝ ճննատանի հետ յարնչութեան մէջ զնելով. նա կ'ըսէ.

« Իսկ միւս եղբայրն նորա, որ կոչէր Սուրէն, մանկաբարձքն փախուցին ի դուռն Պարսից, և անդ անաւ առ հօրաքեռն իւրում, որ էր կին Թագաւորին Ջուանջրի Հնիթաղի։ Որ իրեւ զարգացաւ, գնաց յերկիրն Ճենաց յետ մահուն Խոսրովուհայ »։ (Էջ 21)։ Մամիկոնեանց փախուստին հակոտնեայն։

Հոս պէտք ենք դիտել տալ Ջուսմոսի սա խօսքը՝ թէ Սուրէն պարզ յատուկ անուն մը չէ, այլ սպարապետի պաշտօնը կրողը՝ այսպէս կը կոչուէր Պարթեւաց մէջ։

« Σουρήγας, ἀρχῆς δὲ τοῦτο παρὰ Πέρσας ὄνομα »։

Ամմիանոս Մարկելլինոս (Ա. 24). « Surena post regem apud Persas promeritae dignitatis » և կամ այլուր « advenit Surena potestatis secundae post regem » (Ա. 30)։

Ջարմանալի է որ Պարսից տիրապետութեան ժամանակ ալ, Յունաց դէմ տրուած պատերազմներուն մէջ, Պարթեւ իշխաններ են երբեմն սպարապետ, և ճիշդ Մամիկոնեանց պէս, թագաւորէն յետոյ, ամենէն կարեւոր դիրքը ունին, ըստ Մարկելլինի։

Արդ եթէ երբեմն մեր լեզուին մէջ կա-

րող էր Սուրէն « սպարապետութեան ցեղին պատկանող » իմաստը ունենալ՝ վերոյիշեալ տեղոյն մէջ դեռ աւելի որոշ կերպով Մամիկոնեանց յիշատակութիւն մը կը համարինք, և ինչ որ հետաքրքրական է, իբրեւ Անակոյ եղբայր յիշատակուած։

Չենոր Գլակին խօսքէն, առնուած, կարող ենք, սա եզրակացութիւնը հանել. « Հայ ժողովուրդը Արշակունիները ճննական արքունեաց հետ աղերսի մէջ կը զնէր », ըստ այսմ Մամիկոնեանք ալ արշակունի ըլլալով հանդերձ, կրնային ճենաց վրայ զրոյցներ ունենալ և անոնց մէջ իրենց նախնիքը փնտռել։

Ահա կը լուսարանուի թէ ինչո՞ւ Մամիկոնեանք և Լուսաւորչի նախահայրերուն պատմութիւնը այնքան կը նմանի՝ թէ՛ ժամանակագրական, և թէ՛ վիպասանական հանգամանքներով։

Թէ ինչո՞ւ Մամիկոնեանք ճննական ծագում ստացան՝ դժուարին չէ մեկնել։

Երբ հայ-արշակունիք յաղթեցին պարթեւ-արշակունեաց, զանոնք զոհացնել ուղեցին, տալով ամենէն մեծ պաշտօններէն մին՝ ինչպիսի էր սպարապետութիւնը։ Բայց անոնց փառասիրութիւնը միշտ վըրտանգ մ'էր իրենց համար՝ քանի որ այնքան փառահեղ ծագման մ'աւանդութիւնն ունէին։ Ինչպէս կարող էին զայն ջնջել։

Հայաստան նախ քան զՀայաստանի (Ս. Ղազար, 1904) ծանօթութեանց մէջ (ծնթ. 251) Մար-Արաի մասին եղած աւանդութիւնը շատ հաւանական նկատած ենք։ Քանի որ հայ արքունիքը լի էր ասորի քարտուղարներով, անոնցմէ մէկը կրնար թագաւորէն յանձնարարութիւն տաւած ըլլալ պատմութիւն մը գրելու, զոր յետոյ հայ գրին հետ՝ Միջագետքի մէջ գտան մեր թարգմանիչներ։

Արդ շատ հաւանական է որ կեղծող ասորի մը գործիք եղաւ հայ թագաւորի մը դիտումներուն, և գրեց Մամիկոնեանց կեղծ պատմութիւն մը, ուր ձեւական ծագումով անոնց պարթեւական անցեալը մոռցնել կու տար։ Այսպիսի գրութիւն մը, որ կըրնայ Չենոր Գլակի նախաբնագրին ընդու-

նուիւ, հրապուրիչ նկարագրութիւններով, որոց արձագանգն է խորհնացի, կրնար անծանօթի հմայքը տալ Մամիկոնեաններուն և անոնց աւանդութիւնը՝ կիսովին փոխել: Եւ յիշուի, եթէ այսպիսի բան մը չընդունինք, ինչպէս մեկնելու է Զեմոր Գլակի սա վկայութիւնը. «Եթէ ստուգիւ գիտել կամիս զայստիկ ... ընթերցի՛ր զթագաւորութիւն Հեթիթադինեկայ՝ հելլենացի գրով, և կամ զթագաւորութիւնն Ճենաց, զոր գտանես յիսնա քաղաքի առ խաբոյ պատմագրի»: (Էջ 22):

Պէտք է դիտել՝ թէ այդպիսի գիրք մը ինչ դիւրաւ ընդունելութիւն պիտի գտնէր Մամիկոնեաններէն:

Ամէն հայ ցեղ անխառն և անկախ մնալու համար, տարբեր ազգէ մը սերած կը դնէր ինքզինք: Մամիկոնեանք եւս պէտք էին իրենց առանձին ցեղաբանութեամբը պարծնելու: Արդ Ճենաց արքայն, հեռաւոր և երկնային թագաւորութեան իշխանը, ո՛ր գիտէ ինչպիսի՞ առասպելական աստուածացման արժանացած էր, և հայ ցեղ մը թերեւս աւելի հպարտանար՝ անոնցմէ ծագած զննելով ինքզինք, քան Պարթեներէն զորս լաւ կը ճանչնային, որոց հետ կ'ապրէին, և որոնք դարեր վերջ միայն պիտի ստանային Նոյնչափ խորհրդաւորութիւն՝ պատմութեան ապագայ ընթերցողներուն մտքին մէջ:

Գիտենք դարձեալ թէ Պարթեները բռնիկ չէին, և թէ Պարթե, Սկիւթացոց լեզուով, հարստական (պարսեան) կը նշանակէր):

Ինչ պէտք է հասկնալ Սկիւթացի աւետար: Հիներուն քով՝ այս որոշ չէ: Կարող չէին անոնք ճենաստանի շրջակայքը բնակող քոչարացիներէն ըլլալ, որոց մէջ Մըրքուն անուամբ ցեղ եւս կայ (Տես Փորթուզալ փաշա, Գենադատութիւն Եղիշէի, վենետիկ), և անկից եկած Պարթեւաստան: Ըստ այսմ՝ Մամիկոնեան գաղթականութեան զրոյցին մէջ երկու գաղթականութիւնք շփոթուած են իրարու հետ, և հակառակ ժամանակի մեծ անջրպետին, իրարու հետ միացած, մօտ բերուած, կարկա-

տուած, այն է 1 Պարթեւաց փախուստն՝ Ճենաստանէն՝ Պարթեւաստան, 2 Պարթեւաց փախուստն՝ Պարթեւաստանէն ի Հայաստան:

Շատ հաւանական է թէ Պարթեւ «արքայից արքայներն» ալ յանձն չէին առնուի՝ զիրենք փախստական Սկիւթացիներ նկատել և աւելի կ'ընտրէին՝ մերձակայ Ճենաց մեծ աշխարհի արքունիքէն փախած ըլլալ:

Բուզանդ — որ հասարակաց աղբիւրն եղած է յետագայ պատմիչներուն, այս կէտին մէջ, — հաւատացած է ճենական զրոյցին, իր գիւցազներն ալ իր համոզումնին: Բայց իրապէս Մամիկոնեան ցեղէն քնաջինջ եղած էր բոլորովին պարթեւական աւանդութիւնը:

Չենք կարծեր: Գործնական պատմութիւնը, որ գրուածէն աւելի հեղինակաւոր է, գոնէ այսպէս կը համոզէ զմեզ:

Ամէն անգամ երբ թագաւոր մը կը պակտի Հայաստանէն՝ Մամիկոնեան մ'է որ Հայաստանի կը տիրապետէ: Մանուէլ Մամիկոնեան իրօք թագաւոր մ'է. վարազդատայ զանակոծումը աւելին ալ կը բացատրէ. արքունիքը և սպարապետը՝ կը կասկածէին իրարու վրայ: Թէ և Մամիկոնեանք, ըրիստոնեայ դարձած ըլլալով, Յունաց կողմն են, բայց հայ արշակունիք կը կասկածէին միշտ՝ որ իրենց նախնեաց աւանդութեամբ պարսիկ կուսակցութեան չմտին. միշտ ներկայ են առջեւնիս, տարբեր անուններու տակ, Դ դարու երկու նախանձորդները. Տրդատ Գ, հռոմէասէր, և Արտաւազդ, պարսկասէր: Պապ, հռոմէական զօրքերով Հայաստան կու գայ. ամէն բոպէ Մուշեղի դրօշակին կը նայի՝ դողալով որ մի գուցէ Պարսից կողմ անցած ըլլայ. ի վերջոյ իւր աւանդական երկիւղները այնքան կը զօրանան, որ նա Գլակոկորոն Մուշեղը սպաննել կու տայ: Մեր պատմիչները, դէպքերը փոքրկացուցած են, արքունական բամբասանքներ զննելով հոն՝ որ դիւանագիտական մեծ պատճառներ կային: Հարկ չէ ըսել՝ թէ Հայ-Արշակունեաց անկումն յետոյ՝ ա-

ռաջին դերը անցաւ Մամիկոնեանց, որոնց սիրելագոյն ներկայացուցիչը վարդաճ պարթեւական վարդապետ անունը կը կրէ (որ մեր մէջ երկու ձեւի ճիշդաւորումն է վարդաճ և վարդաճ, որ ազգակից են իւրարու այնչափ, որչափ Մամիկոնեանց՝ և իւստաւորչայ տոհմը)։ Ս. Սահակայ մահուանէն, կամ աւելի ճիշդ, Արտաշէս Զ-ի գահընկէցութենէն վերջ՝ Մամիկոնեանց յայտնապէս սկսան արշակունի ճանչցուիլ, և անշուշտ մէկ խնամութիւնը չէր միայն ատոր պատճառ։

Իթէ մեր նկատած հաւանականութիւնը չեն պատրիկը գտնել, Հայ աւանդութեան մէջ սքողումն է ամենէն վեհ ողորդութիւններէն մին։

Այլ եւս բաղդախնդիր մը չէ որ աշխարհներ կը կտրէ Հայոց թագաւոր մը սպաննելու համար։ Այլ Ասիոյ վրայ միահեծան իշխող թագաւորներու եղբայրներ, որդիքներ որոնք ապաստան կը գտնեն իրենց կրտսերագոյն եղբոր մօտ։ Տանջանք մ'է իրենց համար իրենց հպատակ իշխանին տակ ապրիլ. տանջանք մ'է միանգամայն՝ իրենց բարեբաւին և հիւրընկալին դէմ դաւանանքներ մտածութիւնը։ Գոռոզութիւնը կը յաղթէ երախտագիտութեան։ Հայոց թագաւորը կը սպաննեն։ Վայրկեան մը գահու վրայ կը բարձրանան Պարսիկ կուսակցութեան շնորհիւ, կը յաղթահարուին Հռոմէական բանակին մերձեանքով ժամանակ։ Քրիստոնէութիւնը յարաբերութիւններ կը փոխէ. արշակունեաց առաջին և երկրորդ ճիւղերը կը հաշտուին։ Թագաւորութիւնը կը մնայ հայ արշակունեանց, եկեղեցին և բանակը պարթեւ արշակունեաց. նախկին ատելութիւնը և աւանդական մրցութիւնները կը վերսկսին, երբ քրիստոնէական նախկին ոգեւորութիւնը կը շիջանի։ Պարթեւ Արշակունեաց երկու ճիւղաւորութիւնը, եկեղեցականներն և սպարապետները, միշտ իրարու դաշնակից կը մնան, յաջող ինքնապաշտպանութիւն մը գործածելով արքունեաց դէմ։

Հ. Կ. Տ. ՍԱՍՆԵԱՆ

ՈՒՂՂԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ՓԱԽՍՏՈՍ ԲՈՒՋԱՆԴԱՅՈՒ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

(Նախընթ. տես էջ 311)

79. էջ 94. տող 37. Զի փիլիսոփայական արուեստին խնայք արկաներ ... — Ուղղ. հարկանք. ռամկ. բերնին գալ, բերնին զարնել։

80. էջ 94. տող 39. Եւ զհաւատս ... հաւատաւոր... կարելի է ասել «հաւատաւոր»։

81. էջ 96. տող 4. Ապա ի մի վայր եղեալ՝ ... զի մի՞ զնա բռնադատ ... — Ուղղ. թերեւս նմա։ Աւելորդ իմի թուի «զնա» և ուղիղ զայ իմաստն «զի մի՞ բռնադատ», և այլն ... Ոսկայն ինձ թուի որ մի բան պակասում է բոլոր իմաստը լրացնելու համար։

82. էջ 96. տող 16. Ապա իբրեւ սահմանեցաւ ... ուստի՞ կարծիցես բանիցն ... — Ուղղ. կարծիցեն։ Եւսեթրոս հրաւերն ընդունելէն զկնի, իւր բոլոր կղերի հետ կ'ընկղմի հոգսի և մտածութեան մէջ թէ ինչ պատասխան կ'ընան պատրաստել հակառակորդի դէմ։

83. էջ 96. տող 20. Ապա հաստատեցաւ այս բան ... Զի նա, ասէ, կարող է բանիւ զօրութեան. նա մեծ է, ասեն, ի նմա շնորհք խափանել զնենգութիւն... — Այս պարբերութիւնը ինձ խառնակ թուի, և պակասաւոր. «նա» աւելորդ կրկնումն է. այնուհանդերձ փորձելով կարգի բերել, ես այսպէս կը դասաւորէի. «Զի մեծ է, ասեն, ի նմա շնորհքն, նա կարող է բանիւ զօրութեան խափանել զնենգութիւն ... »։

84. էջ 97. տող 7. ... ապականէին զայգին և բրէին։ Պատասխանէին ... — Ուղղել այս վերջակէտը ջնջելով, որ կ'անջատէ մէկ իմաստ երկուցիւ խոզերը